

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਰਚਿਤ ਗਲਪ : ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ

(ਨਾਵਲ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਅਤੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ,

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

The past in history varies with the present, rests upon the present, is the present ... There are not two worlds-the world of past happenings and the world of our present knowledge of those past events-there is only one world, and it is a world of present experience.

Michael Oakeshott¹

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਗਲਪ-ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਕਾਲ ਦੇ 'ਫਰੇਮ ਆਫ ਰੈਫਰੈਂਸ'² ਤੋਂ ਬੀਤੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੇਖੋਂ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਗਲਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਗਲਪ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਦਾ ਸਮਕਾਲ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੇਖੋਂ ਗਲਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਵੈ ਵੀ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਦਾ ਪਾਠਕ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪਾਠ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਅਰਥ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦਾ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਉਸ ਅੰਦਰ ਦੂਜੇਪਣ (Otherness) ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਇਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਵੈ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

¹ Quoted by Ashis Nandy in *The Intimate Enemy Loss and Recovery of Self Under Colonialism*, Oxford University Press, Delhi, 1983, p-55.

² ਇਸ ਫਰੇਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਲਿਤ ਸਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਲੇਖ “ ‘ਲਗਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਗਦਰ’ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਯਾਤਰਾ”, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਅਨੁ. ਅਤੇ ਸੰਪਾ. ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੁਧਿਆਣਾ, 2006 ਦੇ ਪੰਨਾ 202 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(1)

ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਾਠ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਠੋਰ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਾਠਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੋਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਉਚਾਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ‘ਯਥਾਰਥ’ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਨਿਖੜਵੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਾਰਦੇ ਇੱਕ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਗੱਠਜੋੜ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਂਦ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਮਨ ਦੀ ਕਾਢ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਗ੍ਰੀਨਬਲੈਟ (Greenblatt) ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ :

In all my texts and documents, there were, so far as I could tell, no moments of pure, unfettered subjectivity ; indeed, the human subject itself began to seem remarkably unfree, the ideological product of the relations of power in a particular society. Whenever I focused sharply upon a moment of apparently autonomous self – fashioning, I found not an epiphany of identity freely chosen but a cultural artifact. If there remained traces of free choices, the choice was among possibilities whose range was strictly delineated by the social and ideological systems in force.³

³ Stephen. J. Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*, the University of Chicago Press, Chicago and London, 1980, p-250.

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਪਾਠਕ/ਆਲੋਚਕ ਖੁਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੀ ਹੈਜ਼ਮਤੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵੇਲੇ ਅਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅੱਜ ਦਾ ਪਾਠਕ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪਾਠ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਾਠਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਹਿੱਤ ਦੋਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਂਦ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪੜ੍ਹਤ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਫਿਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਰਾਹੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਕੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਗ੍ਰੀਨਬਲੈਟ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਐਪਰ ਫ਼ੂਕੋ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵਾਪਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫ਼ੂਕੋ ਦੁਆਰਾ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿਰਜੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਪਰ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਉਸਦਾ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਫ਼ੂਕੋ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਵੈ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਉੱਤੇ ਫੋਕਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ੂਕੋ ਅਨੁਸਾਰ, “ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਾਗਲਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਬਾਉਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਉਲਾਰ ਸਾਂ...ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਹ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਂ।”⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਹੀ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਮੁਤਫਿਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਪਛਾਣ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਹੀ ਪਛਾਣ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਹਿਜ਼ ਅਨੁਕਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਮਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੁੱਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਕਿਸੇ ਵਕਤ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

⁴ Chung-Hsiung Lai, *Limits and Beyond : Greenblatt,, New Historicism, and a Feminism Genealogy*, <http://benz.nchu.edu.tw/~intergrams/071-072/071-072-lai.pdf> (August20,2008)

⁵ Quoted by Chung-Hsiung Lai in *Limits and Beyond : Greenblatt,, New Historicism, and a Feminism Genealogy*, <http://benz.nchu.edu.tw/~intergrams/071-072/071-072-lai.pdf> (August20,2008)

⁵ Quoted by Chung-Hsiung Lai in *Limits and Beyond : Greenblatt,, New Historicism, and a Feminism Genealogy*, <http://benz.nchu.edu.tw/~intergrams/071-072/071-072-lai.pdf> (August20,2008)

ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ; ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੀ ਤਸਰੀਹ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਨਿਰਮਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। “ਇਸ ਲਈ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ[ਣ] ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।”⁶

(2)

ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਾਰ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੇ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪੱਛਮ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਬ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹਿੱਤ ਸਿਰਜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਸਤ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਪਰਤਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੂਰਬ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਤ ਕਰਨ, ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ/ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਬੰਧ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਵ-ਬਸਤੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।⁷ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰਬ ਬਾਬਤ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬ ਦਾ ਪੱਛਮ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬਸਤੀਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਬਸਤੀਕਾਰ ਅਤੇ ਬਸਤੀਕ੍ਰਿਤ ਦੋਵਾਂ ਉੱਪਰ ਪਏ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਣਛਾਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਮੂਲਵਾਸੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਦਾਬੂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪੱਛਮ ਨੇ ਹੀ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਘਟੀਆ, ਪਿਛੜਿਆ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਅਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ

⁶ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, *ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਅਨੁ. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪੰਨਾ-490.

⁷ “Postcolonialism refers to a mode of reading, political analysis, and cultural resistance/intervention that deals with the history of colonialism and present neocolonial structures”, Pramod K. Nayar, *Postcolonial Literature An Introduction*, Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd, Delhi, 2008, p-17.

ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਅੰਤਿਮਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਾਬਤ ਪੁਨਰ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ ਫੈਨਨ, ਐਡਵਰਡ ਸਈਦ, ਗਾਈਤਰੀ ਚਕਰਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ ਅਤੇ ਹੋਮੀ ਭਾਭਾ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਨਯੋਗ ਹਨ।)

(3)

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗਲਪ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਸ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਗਲਪ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਗਲਪ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਬਸਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਬਤ Pramod K. Nayar ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ :

Writing in the immediate aftermath of the nationalist struggles, authors of imaginative literature thematized the problems of colonialism. Their writing captured the cultural and social impact of colonial rule in native, non-Western societies. In particular, they were interested in the ways in which native societies responded to western cultural presence. Postcolonial novels of 1950s, therefore, were essentially case studies of cultural colonialism, native identity and anti-colonial resistance.⁸

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ‘ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ’ 1950 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ‘ਸਮਾਚਾਰ’ 1943 ਵਿੱਚ ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਕਾਮੇ ਤੇ ਯੋਧੇ’ 1950 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਅੱਧੀ ਵਾਟ’ 1954 ਵਿੱਚ ਛਪਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਪੇ ਦੋ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਗੱਲ ਜੇ ਨਾ ਵੀ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਵੀ

⁸ Pramod K. Nayar, *Postcolonial Literature an Introduction*, p-26.

ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਬ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਸਤਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰਾਨੀਆ’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪਰੋਖ ਅਪਰੋਖ ਬਸਤਵਾਦੀ ਜੁਗਤਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਆਭਾਸ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਤੱਕ ਪੁਚਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਮਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਕਤੀ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਉਦੈ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੋ ਟਾਕਰਵੀਆਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਦਾ ਏਜੰਡਾ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਹੈਜਮੋਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਅਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਤਹਿਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਬ ਦੀ ਰਚਨਾਵੀਂ ਘਾਤਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਕ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਅਕਸਰ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਲਿਤ ਸਤੀ ‘ਲਗਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਗਦਰ’ ਫਿਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਵੀਂ ਘਾਤਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਿਲਮਕਾਰ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ “ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਥਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਕਥਾ” ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੰਚਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੋਈ ਕਥਾ ਰੂਪਕ ਜਾਂ ਫਨਟੈਸੀ ਘੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਿੰਬਾਂ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅਵਚੇਤਨ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿਰਜਕ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ, (ਮੁਕਤੀਬੋਧ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ) ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਸਾਰ, ਪੂਰਾ ਇੱਛਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਉਸ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਵ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਕ ਨੇ

ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਰਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅਪਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁹

ਸੇਖੋਂ ਰਚਿਤ ਗਲਪ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦੇਣਾ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੇਖੋਂ ਗਲਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੇਖੋਂ ਰਚਿਤ ਗਲਪ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਨੇ ਅਣਗੌਲੇ ਕਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਗਲਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(4)

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ’ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਰ ਨੂੰ ਜੇ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਅਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮਦਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਮਾਮ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ; ਪਹਿਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਜਾਰੇ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ (ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦਇਆ ਕੌਰ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਖੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨਾਲ¹⁰ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਜ਼ੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਗੂਣਤਾ ਨਾਲ। ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਰਵੇਲਪੁਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਰ ਦੇ ਚੱਕ 22 ਵਿੱਚ ਦਸ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਜਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

⁹ ਲਲਿਤ ਸਤੀ, “ ‘ਲਗਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਗਦਰ’ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਯਾਤਰਾ”, *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ)*, ਅਨੁ. ਅਤੇ ਸੰਪਾ. ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006, ਪੰਨਾ 201-202.

¹⁰ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਕਿਰਸਾਨ ਤੇ ਕਾਮਾ’ ਤੇ ‘ਲੇਖੈ ਛੋਡ ਅਲੇਖੇ ਛੂਟਹਿ’ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਫੇਲ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਖਰ ਕੀ ਹੈ ? ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਲਸੀ ਬਿਰਤੀ, ਖਰਚੀਲਾਪਣ, ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ¹¹ ਅਤੇ ਦਮੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨੁਕਤਾ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਫੇਲ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੁਕਤਾ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਹੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਲਸਪੁਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਸਲ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖੇਤੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਯੋਗ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਪਜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੌਲਣਯੋਗ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ¹², ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸਦਾ ਸਾਰਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਅਮੀਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਵਰਗ ਹੀ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਢਣਾ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੀਰਾਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਦੌਰਾਨ ਗਰੀਬ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਮਰਾਨ ਅਲੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਬਤ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

The impact of agricultural colonization on the social structure of the Punjab was of crucial importance in determining whether the backward economy of this region could be modernised. Colony land was allotted predominantly to land holding groups, and this had the effect of strengthening the position of dominant classes in society... This enabled them to maintain and consolidate the dominance that they already enjoyed, with the result that the social structure became more rigid. The poor obtained employment opportunities in the canal colonies, but they

¹¹ ਇੱਥੇ ਸ਼ੇਖੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਇੱਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਚਲਾਣਾ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਸੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ ਖੈਰ ਇਸ ਬਾਬਤ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤਵਾਦੀ ਹੋਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਸਰ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹਨ ਪਰ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ ਦਾ ਮੌਕਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

¹² According to Ian Albot, “From the 1860s onwards agriculture prices and land values soared in the Punjab. This stemmed from the ending of political insecurity and vastly improved communication and canals. New cash crops such as wheat, tobacco, sugarcane and cotton were introduced. By the 1920s, Punjab produced a tenth of British India’s total cotton crop and a third of its wheat.”

were denied access to land. Their position grew weaker as their superiors monopolised the new resources.¹³

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੀ ਸੀ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਲਸੀਪੁਣਾ ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲੀ ਤਰਕ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੋੜੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ। ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਨਕਾਰਾ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਧੱਕੇ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਰੋਲ ਬਾਬਤ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਵਧੇਰਾ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਭਲੇ ਕਰਤੱਵ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ।”¹⁴ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਇਹ ਤੰਤਰ ਮੂਲਵਾਸੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਨਕਾਰਾਪਣ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਵੈ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਮੂਲਵਾਸੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਰੀਰਕ ਸਤਿਆ ਹਥਿਆ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਲਾਹੇਬੰਦ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ, ਨਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਬ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਉੱਪਰ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਉੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਚਾਲ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਬਦਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਤਰਕ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਦੋ ਬਦਲ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਬਦਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ‘ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ’ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਬਦਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਾਇਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ।¹⁵ ਹੁਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਖਰ ਕਿਸ

¹³ Imran Ali, *The Punjab under Imperialism 1885-1947*, Oxford University Press, Delhi, 1989, p-241.

¹⁴ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, *ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ*, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਤੀਜਾ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਕਰਨ, 1957, ਪੰਨਾ 53.

¹⁵ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਜਿਹੜੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਲਈ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ : “ਇਹ ਜੱਟ ਕਿੰਨੇ ਨਕਾਰੇ ਨੇ,” ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਆਖਦਾ। “ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਬਈ ਭਰਤੀ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਧੇ ਬਧੀ ਨਾ ਲੈ ਜਾਣ। ਜੇ ਮੇਰਾ ਮਦਨ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ

ਨੇ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋਵੇਂ ਬਸਦੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਤਾਵਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪਹਿਲਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਥੋੜਾ ਟੇਢਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਬਾਬਤ ਚੁੱਪ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ; ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚਾਹਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਦੋ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦਾ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁶ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਬੇਬਸੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਚਾਹਤ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਜੁਗਤ ਅਧੀਨ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ‘ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਕੌਮ’ ਦਾ ਲਕਬ ਦੇ ਕੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁷ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਬਤ ਹਾਂ ਮੁਖੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਬਸਦੀਵਾਦੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਸਲੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਹੋਣ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਵਲੀ ਤਰਕ ਕੋਈ ਸਮਝ ਜਾਂ ਕੋਈ ਉਲਾਰ ਭਾਵ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੂਜੇ ਬਦਲ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਤਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੱਖਾਂ ਭਾਰ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਮੈਂ ਆਪ ਉਹਨੂੰ ਭਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਹਬ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਣ ਦੇ ਪੁੱਤ ਲਈ ਫੌਜ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰੇ ਮਾਣ ਵਾਲਾ ਕਿੱਤਾ ਨਹੀਂ”, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62-63.

¹⁶ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਮੀਂਹ ਜਾਵੇ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਜਾਵੇ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਬੇਬਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਇਕਲਾਪੇ ਦੇ ਡਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਲਾਚਾਰੀ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

¹⁷ (a) “...ਕਿਰਸਾਣ ਦੇ ਪੁੱਤ ਲਈ ਫੌਜ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਡੇਰੇ ਮਾਣ ਵਾਲਾ ਕਿੱਤਾ ਨਹੀਂ।”, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, *ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ*, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-92.

(b) “Many nineteenth-century Indian movements of social and political reform-and many literary and art movements as well- tried to make Kastriyahood the ‘true’ interface between the rulers and ruled as a new, nearly exclusive indicator of authentic Indianness.” Ashis Nandy, op. cit., p-7.

ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ‘ਅੰਤਿਮ ਵਿਦਾਇਗੀ’, ‘ਲੇਖੈ ਛੋਡ ਅਲੇਖੇ ਛੂਟਹਿ’¹⁸, ‘ਵਿੱਦਿਆ’, ‘ਏਹੋ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ’ ‘ਕਿਰਸਾਨ ਤੇ ਕਾਮਾ’¹⁹ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਸੰਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ’ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਧੀਆਪਣ ਅਤੇ ਮੂਲਵਾਸੀ ਦੇ ਘਟੀਆਪਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਮੈਕਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ 2 ਫਰਵਰੀ, 1835 ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਭਾਸ਼ਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

I have traveled across the length and breadth of India and I have not seen one person who is beggar, who is a thief. Such wealth I have seen in this country, such high moral values, people of such caliber, that I do not think we would ever conquer this country, unless we break the very backbone of this nation, which is her spiritual and cultural heritage, and, therefore, I propose that we replace her old and ancient education system, her culture, for if the Indians think that all that is foreign and English is good and greater than their own, they will lose their self-esteem, their native self-culture and they will become what we want them, a truly dominated.²⁰

¹⁸ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਬ ਉਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸ ਕਦਰ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

¹⁹ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, “ਖੇਤੀ ਕਰਕੇ ਕਿਹੜੇ ਤੂੰ ਖਜਾਨੇ ਭਰ ਲਏਗਾ ? ਐਵੇਂ ਖੇਤੀ ਖੇਤੀ ਨਾ ਕਰੀ ਜਾਇਆ ਕਰ। ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕਦੇ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਹੋਇਆ ਏ ਪੁੱਤ ? ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ‘ਚ ਈ ਦੇਖ ਲੈ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਦੇ ਭੰਗ ਭੁਜਦੀ ਐ। ਨੌਕਰੀ ਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਨੇ ਐਸ਼ਾਂ। ਪੜ੍ਹ ਲੈ ਜੇ ਹੈ ਕਿਸਮਤ ‘ਚ। ਪਿੱਛੇ ਨੀਤ ਨਾ ਰੱਖ। ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਦੇਖ, ਮੈਂ ਹਲ ਦੀ ਹੱਥੀ ਨੂੰ ਬੀ ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਲਵਾ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨੀ।”, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, *ਕਥਾ ਪੰਥ*, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006, ਪੰਨਾ : 154.

²⁰ http://www.ivarta.com/columns/OL_070520.htm (21Aug. 2008)

ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿੱਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ‘ਆਧੁਨਿਕ’ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਧ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਕਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਕਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੂਲਵਾਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੂਲਵਾਸੀ ਦੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਏਨੇ ਸੂਖਮ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਇਸ ਏਜੰਡੇ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ‘ਸਿੱਖਿਅਤ’ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।²¹ ਅਸ਼ੀਸ਼ ਨੰਦੀ ਇਸ ਨੂੰ “identityfication with the agressor” ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।²² ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ’ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੂਲਵਾਸੀ ਦੇ ਸਵੈ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦੋਫ਼ਾੜ ਅਤੇ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੂਲਵਾਸੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ²³ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ ਅਨੇਕਾਂ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਰਹੂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਅਤੇ ਨਿੰਦਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।²⁴ ਇਹ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੀ।

²¹ **Gandhi wrote in “Harijan” that Indian education made Indian students foreigners in their own country. The Radhakrishnan Commission said in their Report (1950); “one of the serious complaints against the system of education which has prevailed in this country for over a century is that it neglected India’s past that it did not provide the Indian students with a knowledge of their own culture. It had produced in some cases the feeling that we are without roots, and what is worse, that our roots bind us to a world very different from that which surrounds us.”** http://india_resource.tripod.com/britishedu.htm (21 August, 2008)

²² ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “In the colonial culture, identification with the aggressor bound the rulers and the ruled in an unbreakable dyadic relationship. The Raj saw Indians as an crypto-barbarians who needed to further civilize themselves. It saw British rule as an agent of progress and as a mission. Many Indians in turn saw their salvation in becoming more like the British, in friendship or in enmity.”, Ashis Nandy in *The Intimate Enemy Loss and Recovery of Self Under Colonialism*, Oxford University Press, Delhi, 1983, p-7.

²³ **Ngugi Wa Thiongo’o, displaying anger toward the isolationist feelings colonial education causes , asserted that the process, “ ...annihilates a peoples belief in their names, in their languagrs, in their environment, in their heritage of struggle, in their unity, in their capacities and ultimately in themselves. It makes them see their past as one wasteland of non-achievement and it makes them to want to distance themselves from that wasteland. It makes them want to Identify with that which is furthest removed from themselves.”** From http://india_resource.tripod.com/britishedu.htm (21 August, 2008)

²⁴ ਨਾਵਲ ‘ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ’ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਵਿਅਥਾ ਦਾ ਇੱਕ ਬੜਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਦਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੇਜ਼ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕਿ ਅਕਸਰ ਬਹਿਸ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਂਝ ਉਸਦਾ ਸਵੈ ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਤਫਿਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਉਸਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਫਜ਼ਾਂ

ਇਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸੇਖੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆਂ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਏਜੰਡਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਇਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਗਲਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧ ਮੂਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਿਰਜਦਾ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ :

...ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਆਤਮ-ਵਿਰੋਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ (ਸਿਸਟੇਮੈਟਿਕ) ਚਿੰਤਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਵਡਿਆਈ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ‘ਪਰੋਬਲੇਮੈਟਿਕ’ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।²⁵

ਸੇਖੋਂ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਤਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਚੇਤ ਸੁਚੇਤ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਚੇਤ ਸੁਚੇਤ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਤੇ ਅਗਰ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ, ਕਿਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ। ਨਾਵਲ ‘ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ’ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੱਖੀ ਅਮਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਪਰ ਆ ਹੀ ਚੁੱਕਾ ਹੈ (ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੇ ਕਣ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਬਹੁਤ ਨਗੂਣੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ)। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਬੰਦਾ’, ‘ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ’, ‘ਅਣੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਹੁਟੀ’, ਅਤੇ ‘ਪ੍ਰਦੇਸੀ’ ਵੀ ਸੁਖਮ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਮਿਸਟਰ ਕਾਕਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸਿਫਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਸਟਰ ਕਾਕਸ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਹਿਤਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਇਸਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਿਛੜੇਪਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ

ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, “ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਚਾਏ ਸਨ। ਸੋਚਦੇ ਸੋਚਦੇ ਉਸ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਇੱਕ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਉਂ ਬੈਠਣ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਸੀ, ਪਰ ਫਸਲ ਲਈ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਮਦਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਾਰੂ ਸੀ...ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦੇਣ ਨਾਲ ਮਿੱਠੀ ਛਾਉਂ ਗਵਾ ਕੇ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਸਲ ਦਾ ਵਾਧਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ।”, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, *ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ*, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ : 101.

²⁵ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, “ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਗੌਰਵ”, ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1991, ਪੰਨਾ 252.

ਸਾਥੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੂਟਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਟਰ ਕਾਕਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਕਾਰਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਭਰਵੀਂ ਮੂਵਮੈਂਟ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਵਮੈਂਟ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੁਆਰਾ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਤਰਕ ਮਿਸਟਰ ਕਾਕਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਜ਼ਰੂਰ ਉਭਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮ ਦੇ ਗੋਰੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਸਾਂਵਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਿਵਾਰਕ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬੜੇ ਟੇਢੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ (ਕਿ ਸਾਰੀ ਗੋਰੀ ਨਸਲ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਬੇਹੱਦ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਿਸਟਰ ਕਾਕਸ ਹੈ) ਦੇ ਉਲਟ ਟੇਢੇ ਅਰਥ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਮਿਸਟਰ ਕਾਕਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਿਵਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਤੱਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਬ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਅਚੇਤ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਇਸਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਲਪ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਰਹਲਾ ਸਮਾਜਵਾਦ/ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਆਮ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਮੱਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਭਾਲ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ ਕਿ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹਨ, ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਆਸ ਦਾ ਜਨਮ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ 'ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ। ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਆਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਥਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਫਾਰਮੂਲੇ' ਅਤੇ 'ਵਰੋਲਾ' ਵੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਬਣਤਰ ਕਾਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਜਿਉਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਧਾਰਕ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਲਪ ਰਾਹੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਸ ਜਿਉਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "[ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਗਲਪ ਚਿੰਤਨ] ਜਿਸ ਜਨਰਲ ਜਾਂ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਮ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ... ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪੀਨ

ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਵਰਗੇ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੁਣ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”²⁶

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮਰਹਲਾ ਸੇਖੋਂ ਗਲਪ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਣ ਉਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਵੈ ਵੱਲ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਮਸਲਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ‘ਆਧੁਨਿਕਤਾ’ ਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਫਿਤਰਤ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਮੂਲਵਾਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਕ ਸੋਚ/ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਿਤ ਸੋਚ ਮੂਲਵਾਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਵੈ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦੂਰੀ ’ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੂਰੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸਵੈ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਮੂਲਵਾਸੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਇੱਕ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਫਿਰ ਉਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਫਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਇਹ ਅਮਲ ਹੀ ਮੂਲਵਾਸੀ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲਵਾਸੀ ਦੁਆਰਾ ਸਵੈ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਇਹ ਸਫਰ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿਹਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਇੱਥੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇੱਥੇ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕਾਬਿਲੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵੱਧ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਵੱਧ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪੱਛਮ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਉਚੇਰਾ ਬਦਲ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਪੂਰਬੀ ਮਾਡਲ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਪਛਾਣ ਸਕੀਏ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਗਲਪ ਵਿੱਚੋਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਰਹਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਕਰਾਂਗੇ। ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਰਹਲਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ/ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਟਾਕਰਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਮੁੱਲ-ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਕ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦੂਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧਾਰਿਤ ਸੋਚ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਸੋਚ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਇਹ

²⁶ ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-256.

ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਭੂਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵੀ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਵੈ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮੁਖਾਲਫਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਮਤ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਮੂਲਵਾਸੀ ਦੇ ਸਵੈ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਮ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਹਿੰਦਝ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਜਿਉਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਇਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ‘ਏਹੋ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ’, ‘ਅੰਤਿਮ ਵਿਦਾਇਗੀ’, ਅਤੇ ‘ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਵੇਦਾਂਤ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ’ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਖਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗਲਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੇਖੋਂ ਕਿਸਮਤ ’ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਾਂਹ-ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਦੇ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਚਾਰ ਵਜੋਂ ਇਸਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੇ ਹਾਂ-ਮੁਖੀ ਰੋਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਇੱਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਚਲਾਣਾ’ ਅਤੇ ‘ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਿਸਮਤਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਰਨ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹ ਨਾ ਸਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਉ ਵਾਲੀ ਉਚੇਰੀ ਕਦਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਕਦਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਤਰਕਮਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ’ ਨਿਆਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਸੁਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ‘ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ’ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤਾਰਕਿਕ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਗਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਹਮਾਇਤੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਤੇ ਕਾਬਜ ਸੀ ਜਿਸਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੇ ਉੱਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਖਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਰਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਰਹਲਾ ਔਰਤ-ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਬ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਔਰਤ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਰਤ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਲਪ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਔਰਤ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਉਸਦੇ ਸਵੈ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੇਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਵਿੱਚ ਦਇਆ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਘਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਭਰਪੂਰ ਬੋਲ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ (ਵਾਪਸ ਰਵੇਲਪੁਰ ਜਾਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ)। ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮੁੜ ਵਿਧਵਾ' ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾਪਣ ਅਤੇ ਮਾਤਰਿੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਔਰਤ ਦੀ ਜਿਨਸੀ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਂਦਿਆਂ ਇੱਕ ਬਿਗਾਨੇ ਮਰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਦੇਣ ਦਾ ਬਿੰਬ ਔਰਤ ਪਛਾਣ ਦੀ ਇੱਕ ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਬ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ। 'ਵਰੋਲਾ' ਤੇ 'ਫਾਰਮੂਲੇ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। 'ਪਛਤਾਵਾ' ਅਤੇ 'ਪਿਕਨਿਕ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਕ-ਸੁਰੀ ਪਰੰਪਰਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਵਿਸਥਾਪਨ ਕਰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਬਹੁ-ਸੁਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਪਛਾਣ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਰਥਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੌਲਣਯੋਗ ਯੋਗ ਹੈ।

(5)

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਰਚਿਤ ਗਲਪ ਦਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੇਖੋਂ ਗਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ, ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੱਲ ਇੱਕ ਕਦਮ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੇਖੋਂ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਗਲਪ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਖਮ, ਅਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਤਰੋੜ-ਮਰੋੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਟੇਢੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਪਏ ਹਾਂ ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਪੱਛਮੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਅਵਚੇਤਨੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਰੋਕਣਾ ਹਾਲੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਬਾਤ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।